

तर्कसंग्रहस्य लधुसिद्धान्तकौमुद्याशच प्रश्नोत्तरप्रणालिका

टिप्पणिपुस्तिका ।

केरलीयानाम्

उच्चतरविद्यालयस्थछात्राणाम् पठनार्थमारचितम्

प्रणेता

श्री शङ्करनारायणः

(अस्य सर्वे प्रसिद्धीकरणावकाशाः अस्मिन् अर्पितः)

EASY ANSWERS ON

THARKA SAMGRAHA DEEPIKA

AND

LAGHU SIDHANTHA KAUMUDI

***FOR HIGHER SECONDARY STUDENTS
IN KERALA***

PREPARED BY

SANKARANARAYANAN.A

EASY ANSWERS THARKA SAMGRAHA DEEPIKA AND LAGHU SIDHANTHA KAUMUDI
REMEDIAL COACHING STUDY MATERIAL

PREPARED BY

SANKARANARAYANAN.A
HSST (SANSKRIT)
GOVT.SANSKRIT HSS THRIPUNITHURA, ERNAKULAM
PIN 682301 PH: 9744780455

(ALL RIGHTS RESERVED)

COPIES:-100

PUBLISHED BY THE AUTHORS

PRICE RS - (NOT FOR SALE)

2014

। किञ्चित् वक्ष्यामो वयम् ।

उच्यतरस्तरीयानां छात्राणां गणे संस्कृतम् ऐच्छिकत्वेन स्वीकृतानाम् पाठपुस्तकानि इतः परमपि न नूतनीकृतम् । अस्माकम् छात्राणां बोधनव्यवस्था तु आधुनिके समूहे प्रतिदिनं भिन्नायते । मूल्यनिर्णयस्य व्यवस्था नूतना च जाता । सांप्रदायिकीं रीतिं विहाय प्रायोगिकतायाः प्राधान्यम् प्रश्नेषु दृश्यते । तत्र उत्तरलेखने छात्रैरनुभूयमानां किलटतां वयं सम्यक् जानीमः । बहूनाम् वर्षाणां प्रश्नपत्राणि विलोक्य एव इदमस्माभिः आरचितम् । पुनः पुनः प्रश्नपत्रेषु आगताः प्रश्नाः तेषां उत्तराणि च अस्यां प्रश्नप्रणालिकायां समाकलितम् । प्रश्नानां वैविध्यापादनेऽपि श्रद्धा दत्ता ।

यदि छात्रैः अद्ध्यापकैश्च एषा लालिता पोषिता चेत् कृतार्थाः वयम्

शङ्करनारायणः

प्रथमो भागः।

तर्कसंग्रहदीपिका।

प्रश्नोत्तरप्रणालिका ।

क् मङ्गलवादं दीपिकानुसारं विशदयत ।

- अन्नभट्टविरचिते तर्कसंग्रहे ग्रन्थादौ मङ्गलंरचयन् तदुपरि व्याख्यानाय आह-निधायेति ।
अत्र पूर्वपक्षः एवं शङ्कते । मङ्गलं समाप्तिं प्रति साधनं न भवति । किरणावल्यादौ मङ्गलाभावेऽपि समाप्तिदर्शनात् कादम्बर्यादौ मङ्गलसत्वेऽपि समाप्तिदर्शनाच्च अन्वयव्यतिरेकव्यभिचारात् । कारणं अस्ति कार्यं नास्तीत्यन्वयव्यभिचारः । कारणं नास्ति कार्यं अस्तीति व्यतिरेकव्यभिचारः ।
अत्र सिद्धान्तिराह-किरणावल्यादौ विघ्नबाहुल्याद् कादम्बर्यादौ ग्रन्थाद् बहिरेव कृतमङ्गलत्वात् न दोषः ।
- ख .मङ्गलवादे प्रमाणं नास्ति । पूर्वपक्षमिदं न्यायादिशा निराकुरुत-
  - पूर्वपक्षिणः मङ्गलस्य प्रमाणं नास्तीति कथयन्ति । तथा हि प्रत्यक्षं न प्रमाणं । अनुमानमपि न प्रमाणं । तद्बोधक हेत्वभावात् । नापि आगमः प्रमाणं । मङ्गलकरणबोधकस्य आगमस्य अभावात् । एवं प्राप्ते सिद्धान्तिराह-मङ्गलाचरणे अनुमानं प्रमाणं । अनुमानस्वरूपं इत्थं- मङ्गलं वेदबोधितकर्तव्यताम् अलौकिकाविगीतशिष्टाचारविषयत्वात् दर्शादिवत् । भोजनादौ अतिव्याप्तिवारणाय अलौकिकमिति पदम् । रात्रिशाश्वादौ अतिव्याप्तिवारणाय अविगीतमिति पदम् । अनेनानुमानेन मङ्गलाचरणं सप्रमाणकमिति सिद्ध्यति ।

ग .सप्तपदस्य दलप्रयोजनं विशदयत ।

- तर्कसंग्रहे मङ्गलश्लोकानन्तरम् पदार्थान् उद्देशक्रमेण संकीर्त्यते-
द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभाः सप्तपदार्थाः
इति । तत्र पूर्वपक्षिणां मतमित्थम्- ननु विभागादेव सप्तत्वं सिद्धं भवति । पुनः सप्तपदग्रहणं व्यर्थम् ।
अत्र आह- सप्तपदं अधिकसंख्याव्यवछेदार्थत्वात् ।
पूर्वपक्षिराह-अतिरिक्तः अष्टमपदार्थः प्रमितो वा न वा यदि प्रमितः निषेधायोगात् । अथ यदि न प्रमितः प्रतियोगिज्ञानं विना निषेधज्ञानस्यानिपपत्तेः, अतः एव तत्रापि अष्टमपदार्थत्वं आपतति ।
उत्तरमिदं-अतिरिक्तत्वं नाम सप्तभिन्नभिन्नत्वम् । एवम् लक्षणे परिष्कृते दोषः न अस्ति ।

ध.अव्याप्ति-अतिव्याप्ति-असंभवादीनां लक्षण् विशदयत ।

■ लक्षणस्य त्रयो दोषाः सन्ति । अव्याप्ति, अतिव्याप्तिः असंभवः
लक्ष्यैकदेशे वर्तमानत्वम् अव्याप्तिः यथा कपिला गौ इति गोर्लक्षणम् ।
लक्ष्यवृत्तित्वे सति अलक्ष्य वृत्तित्वं अतिव्याप्तिः । यथा शृङ्गगत्वं गोर्लक्षणं । अत्र शृङ्गमत्सु
अजाऽदिषु अतिव्याप्तिः । लक्ष्यमात्रावृत्तित्वं असंभवः । यथा गोरेकशफत्वं । एकशफत्वं गवि न विद्यते ।
एवं त्रिविधदोषशून्यं लक्षणमेव लक्षणलक्षणम् ।

ड् सुवर्णस्य तैजसत्वं समर्थयत्-अथवा सुवर्णं पार्थिवं वा तैजसं वा । न्यायदिशा विशदयत

■ तर्कसंग्रहे सुवर्णलक्षणप्रकरणे सुवर्णविषयम् चतुर्धा उक्तम् । भौम-दिव्य-उदर्द्य-आकरज भेदात् ।
तत्र आशङ्कते-सुवर्णं पार्थिवं पीतत्वात् गुरुत्वात् हरिद्रावत् । अत्र उत्तरयति-सुवर्णं न पार्थिवं असति
प्रतिबन्धके अत्यन्तानलसंयोगे सति अनुच्छिद्यद्रव्यत्वं पार्थिवद्रव्यत्वम् ।

च् सुनर्णस्य तैजसत्वम् न्यायदिशा साधयत -

■ तर्कसंग्रहे द्रव्यप्रकरणे उद्देश्यक्रमानुसारं पृथिवीजलयोरनन्तरं तेजःप्रकणमारभ्यते । तत्र तेजसो
लक्षणमाह- उष्णस्पर्शत् तेजः इति । तदनु तद् विभज्यते तद् द्विविधम् नित्यं अनित्यं चेति । नित्यं
परमाणुरूपम् , अनित्यं कार्यरूपं चेति । ततः तस्य शरीर इन्द्रिय विषयादिकं उच्यते - शरीरं
आदित्यलोके । इन्द्रियं रूपग्राहकं चक्षु कृष्णताराग्रवर्ती । विषयश्चतुर्धा भौम- दिव्य - इदर्द्य-
आकरज भेदात् । अत्र आकरजस्य उदाहरणत्वेन सुवर्णं उक्तम् । तदुपरि पूर्वपक्षः उन्नीयते ।
तेषां अनुमानमेवं - सुवर्णं पार्थिवं पीतत्वात् गुरुत्वात् हरिद्रावत् इति ।

तत्र सिद्धान्तमुच्यते - असति प्रतिबन्धके अत्यन्तानलसंयोगे सति पार्थिवद्रव्यनाशः । जलमध्यस्थ
घृतजतुप्रभृतीनां अतिव्याप्तिवारणाय असति प्रतिबन्धके इति दलम् ।

अत्यन्तानलसंयोगेऽपि सुवर्णस्य न नाशः । अतो सुवर्णं न पार्थिवम् । वाणि जलीयम् ।

शीतस्पर्शाभावात् । न वायौ आकाशादिषु वा अन्तर्भवति भास्वरशुक्लरूपत्वात् ।

अतः अवशिष्टतया सुवर्णं तैजसं एवेति सिद्धयति ।

पृथिव्याः लक्षणपरिष्कारः कुतः स्वीकृतः । कथं लक्षणपरिष्कारं कृतञ्च ।

■ गन्धवती पृथिवीति लक्षणे कृते सति प्रथमक्षणावच्छिन्नपार्थिवद्रव्ये उत्पन्नविनष्टपार्थिवद्रव्ये च
अव्याप्तिः । तार्किकाः द्रव्योत्पत्यनन्तरक्षणे द्रव्येषु गुणोत्पत्तिं अङ्कीकुर्वन्ति । अतः गुणोत्पत्तेः द्रव्यः
समवायिकारणं भवति । पूर्वोक्तेषु द्रव्येषु गुणस्याविद्यमानत्वात् तेष्वतिव्याप्तिः । तत्परिहियते
पृथिवीलक्षणपरिष्कारेण । परिष्कृतं लक्षणमित्थम्- पृथिवीत्वं नाम गन्धसमानाधिकरण -
द्रव्यत्वापरजातिमत्वम् । अर्थात् गन्धसमानाधिकरणत्वे सति द्रव्यत्वापरजातिमत्वम् । गन्धस्य
समानाधिकरणत्वं पृथिव्यां वर्तते । द्रव्यत्वापरजातिमत्वं द्रव्यापेक्षया न्यूवदेशवृत्तित्वं । तदपि पृथिव्यां
अस्तीत्यतः लक्षणपरिष्कारेण अव्याप्तिदोषः परिहियते ।

छ परमाणोः सद्भावं निरूपयत -

■ जालके दृश्यमाणः सूक्ष्मं रजः सावयवं भवति। सावयवं नाम धटकपदार्थयुक्तम् इत्यर्थः। अस्य सावयवत्वे हेतुः चाक्षुषत्वादिति। अर्थात् चक्षुरिन्द्रियग्राह्यत्वात् इत्यर्थः। तस्य सूक्ष्मकणस्य अपि सावयवत्वात् हेतुरस्ति। तद् द्रव्यणुकं इत्युच्यते। ते अपि सावयवाः णहदारम्भकत्वात्। अतः तस्यापि हेतुर्वर्तते। सः परमाणुः। तस्य न हेतुः। सः नित्यः अक्षय्यः च। तस्य अपि हेतुत्वे कल्पिते सति तद्वेतोरपि हेतुत्वं, तस्यापि हेतुत्वम् इत्येवं अनवस्था स्यात्। अतः परमाणुः न सावयवी। तस्मादेव नित्यश्च। नित्यत्वादेव अक्षय्यः।

एतदुक्तं भवति -

जालसूर्यमरीचिस्थं यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।

तस्य षड्भागमक्षय्यं परमाणुः स कीर्तिः॥

ज बुद्धेः विभागान् प्रदर्शयत ।

■ आत्मविशषणेषु अन्यतमो भवति बुद्धिः। सर्वव्यवहारहेतुः गुणो बुद्धिरिति तस्य लक्षणम्। सः द्विविधः वर्तते। स्मृति अनुभवश्च । तत्र स्मृतिरपि द्विधा विभक्तः। यथार्थः अयतार्थः च इति संस्कारमात्रं जन्यं ज्ञानं समृतिरिति स्मृतेः लक्षणं।

अनुभवोऽपि यथार्थः अयथार्थः इति द्विधा विभक्तः। तत्र यथार्थः पुनः प्रत्यक्षः अनुमितिः शाब्दः उपमितिः इत्येवं चतुर्धा विभक्तः।

तत्र प्रत्यक्षः अपि सविकल्पकः निर्विकल्पकः इति विभक्तः। पुलरपि लौकिक अलौकिक भेदेन द्विधा। लौकिक तावत् षड्विध सन्निकर्षे षोढा विभक्तः ।

संयोगः यंयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेतसमवाय समवायः समवेतसमवायः विशेषणविशेष्यभावश्च। अलौकिकः सामान्यलक्षणा ज्ञानलक्षणा योगजः इति त्रिधा विभक्तः।

अनुमितिरपि केवलान्वयी, केवलव्यतिरेकी, अन्वयव्यतिरेकी इति त्रिधा विभक्ता ।

अयथार्थानुभवोऽपि संशय विपर्यय तर्कभेदात् त्रिधा विभक्तः।

ज कारणलक्षणं निरुपयत -

■ असाधारणं कारणं करणम्। असाधारणत्वं नाम अन्यथासिद्धिशून्यत्वम्। कार्यम प्रति पूर्ववर्तित्वे सत्यपि यद् हेतु अन्यथा सिद्ध्यति, तद् न कारणं भवितुमर्हति। कुलालपिता धटं प्रति अन्यथासिद्धमेव। अतः धटं प्रति कुलालपिता न कारणम्। अत्र पूर्ववृत्तित्वं नाम कार्यम प्रति साक्षाद् पूर्ववृत्तित्वमेव। यथा धटं प्रति कुलालः। एवं कारणलक्षणं परिष्कृतमित्थम्। अन्यथासिद्धिशून्यत्वे सति कार्यनियत पूर्ववृत्तित्वम् कारणत्वम् इति।

कारणं त्रिविधम्। १ समवायि कारणम् २ असमवायि कारणम् ३ निमित्तकारणम्। यत् समवेतम् कार्यमुत्पद्यते तद् समवायिकारणं। यथा कपालौ धटस्य समवायिकारणम्। कार्येण कारणेन सह एकस्मिन्नर्थं समवेतं सत् असमवायि कारणमिति तस्यलक्षणम्। कपालसंयोगः धटं प्रति असमवायिकारणं भवति। समवायि- असमवायि उभयभिन्नं कारणं निमित्तकारणं। उदाहरणम्- कुलालः। एवं कार्यं प्रति यन्नियतं पूर्ववर्तिः तथा अन्यथा असिद्धश्च भवति शः असाधारणं कारणं शः एव करणमिति व्यवहित्यते।

झ प्रदत्तानां समवायि -असमवायि - निमित्त कारणानि लिखत

१ धटः । २ सुवर्णमाला । ३ पटः ।

द्रव्यम्		असमवा कारणम्	निमित्तकारणम्
धटः	मृत्	कपालसंयोगः	कुलालः

तन्तुः - तन्तवः
सुनर्णमाला - सुव्रणम्

तन्तुसंयोगः
सुवर्णमणीसंयोगः

तन्तुवायः
कारवः

परियोजना(मातृका)

नाम - सुवर्णस्य तैजसत्वसमर्थनम्।

लक्ष्यम् - सुवर्णस्य तैजसत्वस्थापनम्।

परिकल्पना - १ सुवर्णम् तैजसम्।

२ सुवर्णम् पार्थिवम्।

आधारग्रन्थाः - तर्कसंग्रहम्। तर्कसंग्रहदीपिका।

विशेषकलनम् - सुवर्णस्य तैजसत्वम् वा पार्थिवत्वम् वा इति पक्षद्वयम्।

तत्र सुवर्णम् पार्थिवमिति पूर्वपक्षिमतम्। तेषामनुमानमित्थम्। सुवर्णम् पार्थिवम् पीतत्वात् गुरुत्वात् हरिद्रावत्। अनेनानुमानेन सुवर्णस्य पार्थिवत्वं साधयितुम् यतते। सुवर्ण पक्षः पार्थिवत्वं साथ्यं पीतत्वगुरुत्वे हेतूः। हरिद्रा उदाहरणम्।

सिद्धान्तिमतमेवम्- असति प्रतिबन्धके अत्यन्तानलसंयोगपार्थिवद्रव्यनाशयोः अस्ति कार्यकारणबन्धः। जलमध्यस्थघृतजतुप्रभृतिषु अतिव्याप्तिवारणाय असति प्रतिबन्धके इति दलम्। अनेन आर्द्रन्धनादौ अत्यन्तानलसंयोगे पार्थिवद्रव्यनाशः न संभवतीति अव्याप्तिरपि परिहृतम्। एवम् सुवर्ण न पार्थिवम् इति सिद्ध्यति।

सुवर्ण नापि जलीयम्। शीतस्पर्शभावात्। तद् न आकाशादिपञ्चकेषु वायौ वा अन्तर्भवति। तेषाम् रूपरहितत्वात्। भासुरशुक्लम् सुवर्णस्य रूपम्। अतः अवशिष्टत्वात् सुवर्ण तैजसमिति सिद्ध्यति।

अनुमानस्वरूपमित्थम्- सुवर्ण तैजसं अत्यन्तानलसंयोगे सति अनुच्छिद्यमानद्रव्यत्वात्।

निगमनम् - सुनर्ण तैजसमिति न्यायमतं साधु।

अ. वायोः अनुमेयत्वं विशदयत्- अथवा वायुः प्रत्यक्षो वा अनुमितो वा दीपिकादिशा विशदयत् -

■ तर्कसंग्रनहे उद्देशक्रमेण पृथिव्यप्तेजाः लक्षयित्वा अनन्तरं वायुं लक्षयति-स्तुपरहितः स्पर्शवान् वायुरिति। स्तुपरहितत्वे सति स्पर्शवत्वं वायोर्लक्षणम्। अस्य व्याख्यानावसरे दीपिकायाम् वायोः स्पर्शानुमेयत्वं साधयति। अत्र पूरवपक्षिणः वायोः इन्द्रियग्राह्यत्वात् तस्य स्पार्शनप्रत्यक्षत्वं कल्पयन्ति। तत्मतं खण्डयित्वा स्वमतं स्थापयति अस्मिन् प्रकरणे दीपिकाकारः। तस्य मतमेवं- वायुरनुमेयः। अनुमानस्वरूपं चेत्थम्-योऽयं वायो वाति कवचित् स्पर्शः अनुभूयते स कश्चिद्द्रव्याश्रितः स्यात् गुणवत्वात्। स स्पर्शः न पृथिव्याश्रितः अनुद्भूतत्वाद् वायोः। अनुद्भूतत्वं नाम चक्षुरिन्द्रियग्राह्यत्वम्। न जलस्य अशीतस्पर्शवत्वात्। नापि तेजसः अनुष्णस्पर्शत्वात्। न आकाशादिचतुर्णा महद्द्रव्यस्य इन्द्रियग्राह्यत्वात्। न च मनसः अणुपरिमाणस्य मनसोरपि चक्षुरिन्द्रियग्राह्यत्वात्। अतः अवशिष्टतया तद् स्पर्शः वायोरेवेति अनुमिनोति।

ट.उत्तरम् लिखत-

क कति पदार्थः सन्ति ? सप्त।

ख कति द्रव्याणि सन्ति ? नव।

ग कर्म कतिविधम् ? पञ्च।

घ कति गुणाः सन्ति ? चतुर्विंशति।

ङ सामान्यं कतिविधम् ? परमपरं चेति द्विविधम्।

च अभावः कतिविधः ? चतुर्विधः।

छ तेजसः विषयाणि कानि ? भौमं दिव्यं उदर्य आकरजं च भवन्ति तेजोविषयाणि।

ज आत्मा कतिविधः? द्विविधः। जीवात्मा परमात्मा च।

अ स्तुं कतिविधं? के च ते?

सप्तविधम्। शुक्लनीलपीतरक्तहरितकपिशचित्रास्ते।

ट रसस्य विभागः के ? मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायभेदात्।

ठ गन्धस्य विभागः के ? सुरभिः असुरभिः।

ड स्पर्शविभागं लिखत ? उष्णं शीतं अनुष्णाशीतम्।

ण बुद्धेः विभागं वदत ? स्मृतिः अनुभवः।

त अनुभवः कतिविधः? के च ते? चतुर्विधः। प्रत्यक्ष-अनुमिति-उपमिति-शाब्दाः।

थ प्रत्यक्षं कतिविधम् ? के च ते ?लौकिकं अलौकिकं योगजं चेति
त्रिविधम्।

द अनुमानस्य विभागं लिखत ? स्वार्थानुमानं परार्थानुमानम् ।

ध हेत्वाभासाः कति ?कानि च तानि? पञ्च हेत्वाभासाः सन्ति। ते च
असिद्धः विरुद्धः बाधितः अनुपसंहारि अस्त्रतिपक्षः भवन्ति।

न संस्कारस्य त्रैविधं लिखत- वेगः भावना स्थितिस्थापकः।

ठ लक्षणम् लिखत-

१ पदार्थः - अभिधेयत्वं पदार्थलक्षणम्।

२ द्रव्यम् - गुणवत्वं क्रियावत्वं द्रव्यसामान्यलक्षणम्।

३ गुणः - कर्मभिन्नत्वे सति द्रव्याश्रयत्वम्।

४ सामान्यम् - नित्यत्वे सति अनेकसमवेतत्वम्।

५ विशेषः - नित्यद्रव्यवृत्तित्वे सति अनेकत्वम्।

६ समवायः - नित्यसंबन्धः समवायः।

७ पृथिवी- गन्धवती पृथिवी। ८ आपः - शीतस्पर्शवत्यः आपः।

- ९ तेजः - उष्णस्पर्शवत्तेजः।
- १० वायुः - स्तूपरहितः स्पर्शवान् वायुः।
- ११ आकाशम् - शब्दगुणकम् आकाशम्।
- १२ कालः - अतीतादिव्यवहारहेतुः कालः।
- १३ दिक् - प्राच्यादिव्यवहारवेतुः दिक्।
- १४ आत्मा - ज्ञानाधिकरणम् आत्मा।
- १५ मनः - सुखाद्युपलब्धिसाधनम् इन्द्रियम् मनः।
- १६ स्तूपम् - चक्षुर्मात्रग्राह्यो गुणो स्तूपम्।
- १७ रसः - रसनाग्राह्यो गुणो रसः।
- १८ गन्धः- ध्राणग्राह्यो गुणो गन्धः।
- १९ स्पर्शः - त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यो गुणो स्पर्शः।
- २० संख्यो - एकत्वादिव्यवहारहेतु संख्या।
- २१ पृथक्त्वम् - पृथक् व्यवहारासाधारणकारणं पृथक्त्वम्।
- २२ संयोगः - संयुक्तव्यवहारहेतुः संयोगः।
- २३ विभागः - संयोगनाशको गुणो विभागः।
- २४ गुरुत्वम् - आद्यपतनासमवायि कारणम् गुरुत्वम्।
- २५ द्रवत्वम् - आद्यस्यन्दनासमवायिकारणं द्रवत्वम्।
- २६ स्नेहः - चूरणादिपिण्डीभावहेतुर्गुणः स्नेहः।
- २७ बुद्धी - सर्वव्यवहारहेतुर्गुणो बुद्धिः।
- २८ स्मृतिः - संस्कारमात्रजन्यम् ज्ञानं स्मृतिः।
- २९ यथार्थानुभवः-तद्विति तत्प्रकारको अनुभवः यथार्थः।
- ३० अनुभवः - स्मृतिभिन्नं ज्ञानं अनुभवः।
- ३१ प्रत्यक्षम्- इन्द्रियार्थसन्निकर्षजम् ज्ञानम् प्रत्यक्षम्।

३२ अनुमिति - परामर्शजन्यं ज्ञानं अनुमितिः।

३३ शब्दः - आप्तवाक्यम् शब्दः।

३४ उपमितिः - सादृश्यज्ञानं उपमितिः।

३५ पक्षः- सन्दिग्धसाध्यवान् पक्षः।

३६ सपक्षः - निश्चितसाध्यवान् सपक्षः।

३७ विपक्षः - साध्याभाववान् विपक्षः।

३८ उपमितिः - संज्ञा-संज्ञिसंबन्धज्ञानम् उपमितिः।

३९ धर्मः - विहितकर्मजन्यः धर्मः।

४० सुखम् - अनुकूलवेदनीयम् सुखः।

४१ दुःखः - प्रतिकूलवेदनीयम् दुखः।

४२ अधर्मः - निषिद्धकर्मजन्योऽधर्मः

ड वायोः स्पर्शानुमेयत्वं विशदयत। अथवा वायोः प्रत्यक्षत्वं वा अनुमेयत्वं वा ? विशदयत।

■ रूपरहितः स्पर्शवान् वायुरिति वायोर्लक्षणम्। वायोः सद्भावे न तावत् प्रत्यक्षं प्रमाणम्। रूपरहितत्वात्। तत्र वायोः सद्भावम् अनुमानेन साधयति सिद्धान्तिः। अनुमानस्वरूपमेवम्- योऽयं वायौ वाति सति कश्चित् अनुष्णाशीतः स्पर्शः उपलभ्यते सः क्वचिद्द्रव्याश्रितः स्यात् गुणत्वात्। न चास्याश्रं पृथिवी भवितुमर्हति। उद्भूतरूपत्वस्य पार्थिवद्रव्यस्य उद्भूतस्पर्शत्वलियमात्। उद्भूतत्वम् नाम इन्द्रियगोचरत्वम्। नापि परमाणुस्पर्शः परमाणोः अतीन्द्रियत्वात्। अतः प्रतीयमानः स्पर्शः न पृथिव्याः। न जलस्य। शीतस्शाभावात्। नापि तेजसः। उष्णस्पर्शाभावाच्य। न विभुचतुष्टयानाम्। तेषाम् सर्वत्रोपलब्धेः। (विभुचतुष्टयं नाम आकाश-काल -दिक्- आत्मानः।) नापि मनसः तस्य परमाणुपरिमाणत्वात्।

अतः अवशिष्टतया प्रतीयमानः स्पर्शः वायोरेव इति सिद्ध्यति ।

६ न्यायदिशा सृष्टिप्रलयप्रक्रियाम् विशद्यत ।

- ईश्वरस्य सृष्ट्यनुकूलया इच्छया परमाणुषु सृष्ट्यनुकूला प्रवृत्तिः प्रथमं जायते । ततः द्व्यणुकं उत्पद्यते । त्रिभिः द्व्यणुकैः त्र्यणुकं उत्पद्यते । अनन्तरं चतुर्भिः त्र्यणुकैः चतुरणुकम् इत्येवं क्रमेण महाप्रअपञ्चोत्पत्तिः ।

परमाणुः + परमाणु = द्व्यमुकम्

द्व्यणुकम् + द्व्यणुकम् + द्व्यणुकम् = त्र्यणुकम्
त्र्यणुकम् + त्र्यणुकम् + त्र्यणुकम् + त्र्यणुकम् = चतुरणुकम्

चतुरणुकं + चतुरणुकं = कार्यद्रव्यः

कार्यद्रव्यै मिलितै महान् प्रपञ्चः

एतस्य विपरीतमेव प्रलयप्रक्रिया । तत्र प्रथमं कार्यप्रपञ्चनाशः । ततः चतुरणुकनाशः । ततो त्र्यणुकनाशः । ततो द्व्यणुकनाशः । परमाणोः न नाशः । तस्यापि नाशे उत्तरोत्तरनाशकल्पनायां अनवस्थापत्तेः । सर्वकार्यप्रपञ्चस्य नाशः नैमित्तिकः प्रलयः । सर्वभावकार्यप्रपञ्चनाशो महाप्रलयः इति च उच्यते ।

७ न्यायमतानिसारेण ईश्वरानुमानं साधयत । अथवा

- जगत्कर्ता ईश्वरः अस्तीति नैय्यायिकाः कथं साधयन्ति । क्षित्यङ्गकुरादिकं कर्तृजन्यं कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानेन ईश्वरं साधयति । लोके दृश्यमाणाः घटपटादयः कार्याः । तेषामुत्पत्तौ कोऽपि सचेतनः कर्ता दृश्यते । सः तद्विषयकज्ञानी च । एवं सचेतनस्य अस्य प्रपञ्चस्य रचनायां अपि वर्तते कोऽपि तद्विषयकज्ञानवान् । सः सर्वज्ञानवान् परमात्मा एवेश्वरः । द्यावाभूमी जनयन् एको देवः विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता इत्यादयो आगमाः अपि ईश्वरसद्भावे प्रमाणाः ।

ण पीलुपाकवादम् पिठरपाकवादम् च विशदयत।

अथवा

हरितं आम्रमं पक्वं आम्रफलं सञ्जातं - अत्र सूपे रसे च पाकेन
सञ्जाताः परिमाणाः के । सूचनानुसारेण विशदयत ।

(सूचना - परमाणुपर्यन्तं विक्लितिः - पूर्वसूपस्य पूर्वरसस्य च नाशः।
नूतनसूपरसयोः आविर्भावः - परमाणुसंयोगः - नूतनद्रव्योत्पत्तिः)

■ पाको नाम विजातीयतेजसंयोगः। तेन प्रथमं त्र्यणुकनाशः
सम्भवरति । ततः द्रव्यणुकोत्पत्तिः । ततः द्रव्यणुकनाशः । ततः
परमाणववस्थायां स्थितिः । ततः पूर्वसूपरसगन्धादीनां नाशः । ततः
नूतनसूपरसगन्धादीनां उत्पत्तिः । ततः परमाणुसमयोगः । ततो द्रव्यणुकोत्पत्तिः ।
ततः द्रव्यणुकसंयोगः । ततः त्र्यणुकोत्पत्तिः । एवं नूतनद्रव्योत्पत्तिः । अयमेव
वैशेषिकाभिमतं पीलुपाकवादम् ।

अस्मिन् पक्षे नैय्यायिकानां न प्रीतिरस्ति । अनन्तगुणनाशगुणान्तरोत्पत्तेः
कल्पनायाः गौरवात् । तैः पिठरपाकवादमङ्गीकुर्वन्ति । पिठरो नाम
अवयवसंयुक्तः अवयविः । तेषां मते अवयवेषु अवयविनि च युगपद्गुणनाशः
गुणान्तरोत्पत्तिश्च ।

प्रदत्ते उदाहरणे अवश्यतेजसंयोगेन परमाणुपर्यन्तम् विक्लितिः । ततः
हरितसूपस्य अम्लरसस्य च नाशः । ततः पीतसूपस्य मधुररसस्य च उत्पत्तिः ।
ततः परमाणुसंयोगः । ततो द्रव्यणुकोत्पत्तिः, द्रव्यणुकसंयोगः,
त्र्यणुकोत्पत्तिः, त्र्यणुकसंयोगः, नूतनद्रव्यसंयोगः इत्येवं क्रमेण पक्वं
पीतवर्णयुक्तं मधुररसयुक्तं आम्रफलं सञ्जायते ।

त्रिविधानननुमानान् विशदयत -

■ अनुमानप्रकरणे स्वार्थ परार्थानुमाने ज्ञापयितवा हेतुत्रैविध्यं
अवतारयन्नाह - तदेतदनुमानं त्रिविधम्। केवलान्वयी ,केवलव्यतिरेकी ,
अन्वयव्यतिरेकी चेति तत्र अन्वयमात्रव्याप्तिकम् अनुमानं केवलान्वयी।
उदाहरणं - धटो अभिधेयः प्रमेयत्वात्। व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकं अनुमानं
केवलव्यतिरेकी। उदाहरणं - पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्वात् ,
यदितरेभ्यो न भिद्यते न तद् गन्धवत् यथा जलम्। अन्वयेन व्यतिरेकेण च
व्याप्तिमद् अन्वयव्यतिरेकी। उदाहरणं - पर्वतो वह्निमान् धूमवत्वात् यथा
महानसम्।

थ उत्तरं लिखत-

१ को नाम अनुमितिः ?

परामर्शजन्यं ज्ञानं अनुमितिः।

२ को नाम परामर्शः ?

व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः।

३ व्याप्तिर्नाम का ?

यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति साहचर्यनियमो व्याप्तिः।

४ को नाम पक्षः ?

सन्दिग्धसाध्यवान् पक्षः।

५ को नाम सपक्षः ?

निश्चितसाध्यवान् सपक्षः।

६ को नाम विपक्षः ?

साध्याभाववान् विपक्षः।

७ पक्षधर्मतायाः लक्षणं किम् ?

व्याप्यरस्य पक्षवृत्तित्वं पक्षधर्मता।

८ पञ्चावयववाक्यम् सोदाहरणम् विशदयत -

यः स्वयं पर्वतसमीपं गत्वा धूमात् वह्निं अनुमाय परानपि तद् बोधयितुं पञ्चावयववाक्यं प्रयुज्यते तद् परार्थानुमानम्। परवोधनाय परार्थानुमाने उपयुज्यमानाः वाक्याः पञ्चावयववाक्याः। ते च

१ प्रतिज्ञा - पर्वतो वह्निमान्।

२ हेतुः - धूमात्

३ उदाहरणम् - यो यो धूमवान् स स वह्निमान् यथा महानसम्।

४ उपनयः - तथा च अयम्

५ निगमनम् - तस्मात् तथा (वह्निव्यष्टिधूमवानयं पर्वतः)

६ प्रदत्तस्यानुमानस्य पञ्चावयववाक्यानि राजीवः स्खलितवान् ।

तस्य उत्तरं शुद्धीकृत्य लिखत।

अनुमानम् - आस्रफलं मधुरं मधुरानुभवात् कदलीफलवत्

तेन लिखितानि पञ्चावयवानि १ प्रतिज्ञा मधुरानुभवात्। २ हेतुः

आस्रफलं मधुरं ३ उपनयम् तस्माद् आस्रफलं मधुरं ४ निगमनम्

तथा च अयम्। उदाहरणं .....।

७ प्रतिज्ञा आस्रफलम् मधुरं। हेतुः मधुरानुभवात्। उदाहरणं यत्र मधुरानुभवः तद् मधुरयुक्तम्। उपनयः मधुरानुभवयुक्तश्चायं आस्रफलम्। निगमनं तस्माद् आस्रफलम् मधुरम्।

न हेत्याभासाः के सोदाहरणम् विशदयत -

- अनुमाने हेतुवत् भासमानाः एव हेत्याभासाः। परमार्थतया न हेतवः। अथवा हेत्याभासाः साध्यसमर्थने असमर्थाः। ते पञ्च-१ सव्यभिचारः। २ विरुद्धः। ३ बाधितः। ४ असिद्धः। ५ सत्प्रतिपक्षः।

सव्यभिचारः - असौ अनैकान्तिकः। सः त्रिविधः। साधारण-असाधारण-अनुपसंहारिभेदात्।

क. साधारणानैकान्तिकः साध्याभाववद्वति हेतुः साधारणानैकान्तिकः। यथा पर्वतो वह्निमान् प्रमेयत्वात्। अत्र प्रमेयत्वम् साध्याभाववति (वह्न्यभाववति) हृदे विद्यमानत्वात्। ख .सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तः पक्षमात्रवृत्तिः असाधारणानैकान्तिकः। ग. अन्यव्यतिरेकदृष्टान्तरहितो अनुपसंहारी। साध्याभावव्याप्तो हेतुर्विरुद्धः। यस्य साध्याभावसाधकं हेत्यन्तरं विद्यते स सत्प्रतिपक्षः। असिद्धस्त्रिविधः - आश्रयासिद्धः स्वरूपासिद्धः व्याप्यत्वासिद्धश्चेति। तत्र सोपाधिको हेतुः व्याप्यत्वासिद्धः। यस्य साध्याभावः प्रमाणान्तरेण निश्चितः स वाधितः। एतैः हेत्याभासैः युक्तं अनुमानं दुष्टम्। स न साध्यसाधने समर्थं भवति।

प अधः प्रदत्तस्य अनुमानस्य पञ्चावयवानि विशदयत -

- करकं जलीयं शीतस्पर्शत्वात् यथा तुषारः।

प्रतिज्ञा - करकं जलीयं।

हेतुः - शीतस्पर्शत्वात्।

उदाहरणं - यद्यद् शीतस्पर्शवत् तत्तद् जलीयम्। यथा तुषारम्।

उपनयः - तथा शीतस्पर्शवत् करकम्।

निगमनम् - तस्मात् करकं जलीयम्।

फ - यथोचितं योजयत-

पृथिवी	रसना	त्वक्
आपः	रूपरहितः	आदित्यलोके
तेजः	मृत्याषाणादिः	शीतरूपर्श
वायुः	चक्षुः	गन्धवती

■ उत्तराणि ।

पृथिवी	मृत्याषाणादिः	गन्धवती
आपः	रसना	शीतरूपर्श
तेजः	चक्षुः	आदित्यलोके
वायुः	रूपरहितः	त्वक्

ब - पूरयत ।

क उष्णरूपर्शवत् ..... ।

ख ..... मात्रग्राह्यो गुणो रूपम् ।

ग तत्र ..... पृथिवी ।

घ तेजसः ग्राहकम् इन्द्रियं ..... भवति ।

ঙ ..... आपः ।

চ प्राच्यादि व्यवहारहेतुः ..... ।

ছ আকাশঃ একঃ নিত্যঃ ..... চ ভবতি ।

জ ঘটরূপপ্রত্যক্ষে ..... সম্মিকর্ষঃ ভবতি ।

झ सुवर्ण.....भवति ।
अ भूतले घटाभावः । अत्र .....सन्निकर्षः ।
ट .....पृथिव्यां पाकजमनित्यं च भवति ।
ठ .....ज्ञानं स्मृतिः ।
ड सन्दिग्धसाध्यवान् ..... ।
ढ .....विपक्षः ।
ण भुक्तस्य परिणामहेतु तेजः..... ।
ड कार्यस्य लक्षणं .....भवति ।
त तन्तवः पटस्य.....कारणं भवति ।
थ कुलालः घटस्य.....कारणं भवति ।
द .....कारणं एव करणम् ।
ध अनादिः सान्तः..... ।
न चूर्णादिपिण्डीभाव हेतर्गुणः ..... ।
प शब्दसाक्षात्कारे.....सन्निकर्षः ।
फ .....जन्यं ज्ञानम् अनुमितिः ।
ब .....ज्ञानं सविकल्पकम् ।
भ कार्यम्..... ।
म द्रव्याणि ..... एव ।
य चतुर्विंशति .....सन्ति ।
र ऊर्ध्वदेशसंयोगहेतु कर्म ..... ।

■ उत्तराणि-

क तेजः ख चक्षुर्मात्रिग्राह्यो ग गन्धवती घ चक्षुः ड शीतस्पर्शवत्यः
य दिक् छ विभुः ज संयुक्तसमवायः इ तैजसम् ज व्योषणविशेष्यभावः
ट रूपादिचतुष्टयम् ठ संस्कारमात्रजन्यम् ड पक्षः ढ साध्याभाववान्
ण उदर्यम् त समवायि थ निमित्तकारणं द असाधारणमं ध प्रागभावः
न स्नेहः प समवायः फ परामर्श ब सप्रकारकम् भ प्रागभावप्रतियोगी
म नव य गुणाः र उत्क्षेपणम्

भ प्रदत्तस्य अनुमानस्य पक्ष- हेतु - साध्योदाहरणानि वर्गाकुरुत -
१ सुवर्णं पार्थिवम् पीतत्वात् हरिद्रावत्।

■ उत्तराणि -

पक्षः - सुवर्णम्। साध्यम् - पार्थिवत्वम्। हेतुः - पीतत्वात्
उदाहरणम् - हरिद्रावत्।

२ कदली मधुरा मधुरानुभूतेः यथा पक्वं आस्रम्

■ उत्तराणि -

पक्षः -कदली साध्यम् -माधुर्यम् हेतुः -मधुरानुभूतिः
दृष्टान्तम् - पक्वं आस्रम्।

फ सन्निकर्षाः कति ? सोदाहरणं विशदयत -

■ सन्निकर्षाः षोढा भिद्यन्ते। १ संयोगः - चक्षुषा घटप्रत्यक्षम्।

२ संयुक्तसमवायः - घटगतरूपप्रत्यक्षे। ३ संयुक्तसमवेतसमवायः -

घटगतरूपस्य रूपत्वप्रत्यक्षे। ४ समवायः - शब्दसाक्षात्कारे।

५ समवेतसमवायः - शब्दत्वसाक्षात्कारे। ६ विशेषणक्लिशेष्यभावः -
अभावप्रत्यक्षे।

ब चित्ररूपसिद्धि न्यायमतानुसारेण विशदयत। अथवा चित्राख्यं सप्तमं रूपम् अस्तीति लैय्यायिकाः । नास्तीति पूर्वपक्षिणः च । कस्य मतं समीचीनम् । सयुक्तिकं स्थापयत ।

■ तर्कस्ग्रहदीपिकायां गुणप्रकरणे रूपस्य लक्षणमाह- चक्षुर्मात्रग्राह्यो गुणो रूपम् इति । प्रभाभित्तिसंयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय चक्षुर्मात्रग्राह्यं इति पदम् । रूपः सप्तविधः । शुक्ल-नील-पीत-रक्त-हरित-कपिश-चित्र भेदात् । अत्र पूर्वपक्षिणः चित्राख्यं सप्तमं रूपं न अङ्गकीकुर्वन्ति । तेषां मतमेवं - अव्याप्यवृत्तिः नीलीदि समुदायः एव चित्ररूपः । न तद् रबपषड्कभिन्नं चित्राख्यं सप्तमं रूपमस्ति ।(अव्याप्यवृत्तित्वं नाम न्यूनदेशवृत्तित्वम्)

अत्र सिद्धान्तमित्थं - रूपं व्याप्यवृत्तिः एव(व्याप्यवृत्तिः अधिकदेशवृत्तिः) चित्रपटे अवयवरूपस्य प्रतीतिः कल्प्यते चेत् रूपाणां परस्परविरोधेन पटः अप्रत्यक्षः स्यात् । तस्मात् चित्ररूपम् सप्तमं अङ्गकीकर्तव्यमिति न्यायमतं साधुः ।

भ सविकल्पक - निर्विकल्पक प्रत्यक्षे सभेदं विशदयत -

■ सप्रकारम् ज्ञानं सविकल्पकम् इति सविकल्पकलक्षणम् । अर्थात् वैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं सविकल्पकं । नामजात्यादिसंबन्धावगाहि ज्ञानं इत्यर्थः । यथा श्यामोऽयम् गोपोऽयं इति ज्ञानादिकं ।

निष्प्रकारकं ज्ञानं निर्वल्पकम् । संसर्गानवगाहिज्ञानं इत्यर्थः । यथा किञ्चिदितमिति ज्ञानम् । विशेषणविशेष्य संबन्धानवगाहि ज्ञानम् ।

म् प्रदत्तानां उत्तराणि कोष्ठात् चित्वा लिखत-

- १ संयोगलाशको गुणः - भवति। (पृथक्त्वम् विभागः परत्वम्)
- २ सुवर्णम् ....भवति। (जलीयं पार्थिवम् तैजसम्)
- ३ जलस्य रूपम् .....। (भास्वरशुक्लम् अभास्वरशुक्लम् हरितम्)
- ५ उष्णस्पर्शः.....। (जले तेजसि वायौ)
- ६ संस्कारमात्रजन्यम् ज्ञानं .....। (संशयः विकल्पः स्मृतिः)
- ७ तेजः.....भवति। (शीतस्पर्शः ,उष्णस्पर्शः अनुष्णाशीतस्पर्शः)

य प्रदत्तान् अधिकृत्य टिप्पणीं रचयत -

- **आत्मा** - ज्ञानाधिकरणमात्मा इति आत्मनः लक्षणम्। आत्मा द्विविधः। जीवात्मा परमात्मा च। जीवात्मा किञ्चिज्ञः। परमात्मा ईश्वरः। सः एव जगतः कर्ता। क्षित्यङ्गकुरादिकं कर्तृजन्यं कार्यत्वात् धटवत् इत्यनुमानेन ईश्वरः सिद्ध्यति। जीवः नाना प्रतिशारीरं भिन्नः च भवति। ईश्वरस्तु एकः एव। बुद्ध्यादयो अष्ट आत्मविशेषगुणाः। ईश्वरस्य इच्छ्या एव सृष्टिकाले परणाणुषु संयोगात्मिका आद्या क्रिया जायते। अस्मात् पदात् अयमर्थो बोद्धव्यः इति सङ्केतोऽपि ईश्वरेच्छयैव।
- **तेजः** - उष्णस्पर्शवत् तेजः इति तेजसः लक्षणम्। सः परमाणुरूपेण नित्यः। कार्यरूपेमानित्यः च। तस्य शरीरं आदित्यलोके। कृष्णताराग्रवर्ति चक्षुः तस्य इन्द्रियम्। तस्य विषयः चतुर्धा विभक्तः। १ भौमम् २ दिव्यम् ३ उदर्यम् ४ आकरजम्। भौमं वह्न्यादिकम्। विद्युदादिः दिव्यम्। भुक्तस्य परिणामहेतुः उदर्यम्। आकरजम् सुवर्णादि। अत्यन्तानलसंयोगेऽपि तैजस पदार्थस्य न नाशः इति तस्य विशेषः।

- **पृथिवी** - गन्धवती पृथिवी इति पृथिवीलक्षणम्। सा परमाणुरूपेण नित्या कार्यरूपेण अनित्या च। अस्मदादीनां शरीरमेव तस्याः शरीरम्। इन्द्रियं नासाग्रवर्ती ध्राणः। विषयः मृत्पाषाणादिः।
  - **आपः** - शीतस्पर्शवत्यः आपः इति तस्याः लक्षणम्। ताः नित्या अनित्याश्चेचि द्विधा विभक्ताः। नित्याः आपपरमाणवः। अनित्याः कार्यरूपाः। तस्याः शरीरं वरुणलोके प्रसिद्धम्। सरित्पमुद्रादयः तस्याः विषयाः। रसना भवति तस्याः ग्राहकं इन्द्रियम्।
  - **वायुः** - अनुष्णाशीतस्पर्शवान् वायुः। सोऽपि द्विविधः। परमाणु कार्यभेदेन नित्यानित्यत्वात्। वायुलोके शरीरं प्रसिद्धम्। इन्द्रियं त्वक् सर्वशरीरवर्ति। वृक्षादिकस्पनहेतुः झंझावातादिः विषयः। सः स्पर्शानुमेयः। सः शरीरान्तर्वर्तिः प्रत्येकं स्थानभेदात् प्राणः अपानः उदानः व्यानः समानः इति पञ्चधा व्यवहियते। तथा च हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिमण्डले उदानः कण्ठदेशस्थः व्यानः सर्वशरीरगः इति।
- म प्रदत्तानाम् विभागं लिखत -**
- १ रूपम् - शुक्लनीलपीतरक्तहरितकपिशचित्रभोदात् सप्तधा।
  - २ रसः - मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायभेदात् षोढा।
  - ३ गन्धः - सुरभिः असुरभिः इति द्विधा।
  - ४ स्पर्शः - उष्णशीत अनुष्णाशीतभेदात् त्रिधा।
  - ५ परिमाणः - अणुमहत् हस्य दीर्घभेदात् चतुर्धा।
  - ६ संयोगः - कर्मजः संयोगजश्चेति द्विधा।

- ७ विभागः - कर्मजः विभागजश्चेति द्विधा।
 ८ परत्वं अपरत्वञ्च - दिक्कृतं कालकृतम् चेति द्विधा।
 ९ द्रवत्वम् - सांसिद्धिकं नैमित्तिकम्।
 १० बुद्धिः - स्मृतिः अनुभवश्चेति द्विधा।
 ११ अनुभवः - यथार्थः अयथार्थः ।
 १२ यथार्थानुभवः - चतुर्धा प्रत्यक्ष अनुमिति उपमिति शब्द भेदात्।
 १३ प्रत्यक्षम् - सविकल्पकम् निर्विकल्पकम् इति द्विधा।
 १४ अनुमिति - स्वार्थं परार्थं चेति द्विधा।
 १५ अनुमानं - केवलान्वयि केवलव्यतिरेकि अन्व.व्यतिरेकिश्चेति त्रिधा।
 १६ हेत्याभासाः - अनैकान्तिक असिद्ध विरुद्ध बाधित असत्प्रतिपक्षः।
 १७ पञ्चावयवाः - प्रतिज्ञा हेतु उदाहरण उपनय निगमनानीति पञ्च।
 १८ कालः - अतीत वर्तमान अनागतादि भेदात् पञ्च।
 १९ दिक् -प्राची प्रतीची उदीची अवाचीति चतुर्धा।
 २० कर्म - उत्क्षेपण अपक्षेपण आकुञ्चन प्रसारण गमन भेदात् पञ्च।
 २१ सामान्यम् परं अपरं चेति द्विविधम्।
 २४ अभावः प्रागभावः प्रध्वंसाभावात्यन्ताभावान्योन्याभावश्चेति चतुर्धा।

■   ■   ■   ■   ■

**द्वितीयो भागः ।
लघुसिद्धान्तकौमुदी ।**

॥ संस्कृतगीतम् ॥

अतिपावनगीतामृतपरिपावितभाषा

हरिचरितैः पुलकीकृतजनमनसां भाषा ।

मम चेतसि लसतामतिसरलाऽमृतवाणी

भुवनत्रयतिलकायितममसंस्कृतमाता ॥

१

श्रुतिसागरमथनोद्गतमतिपावनममृतम् ।

इतिहासपुराणादिभिरतिशोभितहारम् ।

मम चेतसि लसतामतिसरलाऽमृतवाणी

भुवनत्रयतिलकायितममसंस्कृतमाता ॥

२

उपदेशकथापल्लवपरिशोभितविटपम्

रघुवंशकुमारामरपरिभूषितमकुटम् ॥

मम चेतसि लसतामतिसरलाऽमृतवाणी

भुवनत्रयतिलकायितममसंस्कृतमाता ॥

३

अधरीकृतसुरललनापटुनर्तनपटुता

पदघटना तव जननि वशगा भवतात् मे ।

मम जन्मनि मम जन्मनि महिते सुखाणि

विमलामल-तवचरणसेवा भवतान्मे ॥

४

अतिपावनगीतामृतपरिपावितभाषा

हरिचरितैः पुलकीकृतजनमनसां भाषा ।

मम चेतसि लसतामतिसरलामृतवाणी

भुवनत्रयतिलकायिता ममसंस्कृतमाता ॥

५

श्रीशङ्कररामानुजदेवकवीन्द्रै-

रुद्धीपितहृदयां त्वां प्रणममामो भक्त्या ।

त्वपादसरोजार्पितचित्ताऽमितभक्त्या

विजयन्तां भुवनत्रितयेऽमी तवपुत्राः ॥

६

- शङ्करनारायणः ,पूर्णवेदपुरी

॥ संस्कृतगीतम् ॥

। लघुसिद्धान्तकौमुदी ।

१ अधोदत्तेषु संज्ञाविधायकसूत्राणि चित्वा लिखत -

१ शेषोऽध्यसखी ।	२ तृज्यत्क्रोष्टुः
२ ड्याप् प्रादिपदिकात् ।	४ खरवसानयोर्विसर्जनीयः ।
५ यूस्त्र्याख्यौ नदी ।	६ अतो भिसैस् ।

२ सप्रमाणं व्याख्यात -

१ कटे आस्ते ।	२ व्रजमवरुणद्धि गाम् ।
२ माणवकं पन्थानं पृच्छति ।	४ पुष्पेभ्यो रूपृहयति ।
५ तस्मिन् स्निह्यामि ।	६ वृक्षात् पतति फलम् ।

३ सूत्राणि व्याक्यात

१ शेषोऽध्यसखी	२ यू स्त्याख्यौ नदी ।

। लघुसिद्धान्तकौमुदी ।

कारकं	सूत्रम्
कर्तृकारकं	स्वतन्त्रः कर्ता
कर्मकारकं	कर्तृरीप्सिततमं कर्म
करणकारकं	साधकतमं करणं
संप्रदानकारकं	कर्मणा यमभिप्रैति सः संप्रदानम्
अपादानकारकं	ध्रुवमपायेऽपादानम्
अधिकरणकारकं	आधारोऽधिकरणम्

। लघुसिद्धान्तकौमुदी ।

अकथितञ्च ।

१	दुह्	गां दोरिथ पयः।
२	याच्	बलिं वसुधां याचते।
३	पच्	तण्डुलान् ओदनं पचति।
४	दण्ड	गर्गान् शतं दण्डयति।
५	रुध्	व्रजमवरुणश्चि गाम्।
६	प्रछ्	माणवकं पन्थानं पृच्छति।
७	चि	वृक्षमवचिनोति फलानि।
८	ब्रू	माणवकं धर्मं ब्रूते।
९	शास्	माणवकं धर्मं शास्ति।
१०	जि	शतं जयति देवदत्तम्।
११	मथ्	सुधां क्षीरनिधिं मथनाति।
१२	मुष्	देवदत्तं शतं मुष्णाति।
१३	नी	ग्राममजां नयति।
१४	ह	ग्राममजां हरति।
१५	कृष्	ग्राममजां कर्षति।
१६	वह्	गाराममजां वहति।

। लघुसिद्धान्तकौमुदी ।

पपी शब्दस्य रूपाणि

प्रथमा एकवचनम् पपी

पपी कृत्तितसमासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञा

पपी सु स्वौजस्....

सु प्रत्ययः

पपी रु ससजुषो रुः

रुत्यम्

पपीः खरवसानयोर्विसर्जनीयः विसर्गादेशः

पपीः इति रूपम्।

। लघुसिद्धान्तकौमुदी ।

। लघुसिद्धान्तकौमुदी ।

दुर्गन्धपूरितं देवि समीपस्थं चतुष्पथं ।
तिष्ठत्यत्र कथं माये स्वनासारोधनं विना ॥
(स्थानन्दूरे कश्चन देवालयदर्शनवेलायां अनुभूतं)